

Ключевые слова: педагогические технологии, будущие учителя, методы, профессиональная подготовка.

Tsina A. Yu. Pedagogical technologies of realization of psychical dynamic conception of motivation of professional preparation of future teachers of technologies.

In the article, the pedagogical technologies of motivation of professional training of future teachers of technologies are examined based on psycho-dynamical conception of development of personality. The ways of declining of level of internal personal tension, caused by the imaginary psychical shapes of satisfaction of innate corporal necessities are analysed.

Keywords: pedagogical technologies, future teachers, methods, professional preparation.

Шарапова Ю. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

РІВНІ СФОРМОВАНOSTI КОМПОЗИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЇ

Сформульовано основні рівні сформованості композиційної діяльності, розглянуто поняття творчої діяльності, досліджено показники та критерії композиційної діяльності.

Ключові слова: творча діяльність, творчий процес, композиція, композиційна діяльність, рівні сформованості.

Професійна діяльність учителя технології специфічна, вона несе елементи творчості – властивої людині цілеспрямованої діяльності, що відзначена неординарністю, оригінальністю, нешаблонністю мислення, відчуття, дій. Саме опора на композиційну діяльність допоможе в ефективній підготовці сучасного, творчо активного фахівця.

Розвиток творчої діяльності майбутніх вчителів технології – це сукупність властивостей особистості, що забезпечує включеність майбутнього фахівця в процес створення нового. Цей процес припускає внутрішньосистемне й міжсистемне перенесення знань і вмінь у нові ситуації, зміну способу дій у ході рішення творчих задач. Причому творча діяльність спрямована на одержання нових істотних властивостей, ознак, якостей, кінцевого продукту практичної й розумової праці, а також випробовування своїх власних можливостей у всіх проявах інтелектуального, емоційного й предметно-перетворювального життя.

З метою визначення існуючого стану сформованості композиційної діяльності майбутніх учителів технології вищих навчальних закладів було здійснено констатуючий експеримент, який мав на меті:

- 1) виявити наявність у студентів основних структурних компонентів композиційної діяльності;
- 2) визначити рівень сформованості композиційної діяльності та особливості їх вияву в студентів;
- 3) рівень обізнаності майбутніх учителів технології щодо можливостей використання композиції у професійній діяльності;
- 4) стан готовності до композиційної діяльності майбутніх учителів технології засобами композиції.

Проведення констатуючого експерименту базувалося на таких критеріях сформованості композиційної діяльності майбутнього учителя технології:

- почуття новизни;
- критичність мислення;

- здатність до перетворення структури об'єкта діяльності;
- спрямованість на творчість.

Домінуючим при розробці критерію сформованості композиційної діяльності є почуття новизни. Почуття новизни поєднує такі елементи композиційної діяльності, як знання, необхідні для осмислення процесів, сприйняття, увага, пам'ять, уява. Цей критерій відбивався в наступних показниках:

- здатність до прогнозування змін;
- творча уява;
- здатність моделювати нестандартні ситуації;
- здатність виявляти нові зв'язки в об'єктах.

Здатність перетворювати структуру об'єкта діяльності вбирала в себе знання предметної області діяльності й знання способів діяльності, досвід творчого пізнання, досвід творчого спілкування, сприйняття, увагу, пам'ять, уяву, мислення. Цей критерій характеризували такі показники:

- уміння аналізувати, порівнювати, виділяти головне й другорядне в творчій діяльності;
- уміння описувати і давати визначення, пояснювати, доводити, обґрунтовувати свої погляди на явища й процеси в музиці;
- уміння систематизувати і класифікувати;
- здатність генерувати ідеї;
- здійснювати перенесення знань і вмінь.

Спрямованість на творчість містила в собі мотиви творчої праці. Цей критерій характеризували такі основні показники:

- інтерес до творчості (допитливість);
- спостережливість;
- прагнення до творчості (творення нового);
- прагнення до лідерства;
- прагнення до високої оцінки [5].

Виділені критерії та показники дозволили розробити необхідні засоби й робити відповідні виміри. Незважаючи на узагальнений характер, вони цілісно відбивали специфіку підготовки майбутнього учителя технології у вузі [11].

Робота над композицією потребує найголовніше творчої діяльності, оригінальності мислення, пошуку оригінальних рішень у різних умовах. Творча діяльність – це засіб інтенсивного розвитку інтелектуальних здібностей і особистісних якостей людини [8, с. 37]. Питання розвитку творчої діяльності учнів та студентів розглядаються у працях відомих учених: В. В. Давидова, З. І. Калмикової, В. О. Кан-Калика, О. М. Леонтєва, С. Д. Максименка, В. О. Моляка, Н. Д. Никандова, Я. О. Пономарьова, З. І. Слепко та інших.

Творчість науковці розглядають по-різному. За визначенням С.О.Смирнова, творча діяльність є засобом інтенсивного розвитку інтелектуальних можливостей і особистісних якостей тієї людини, яка навчається [10, с. 312]. В.І.Петрушин казав, що творчий процес – це діяльність людини, яка направлена на створення чогось нового, оригінального продукту у галузі ідей, мистецтва, а також виробництва і організації. Новизна, яка виникає в результаті творчої діяльності, може мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер [7, с. 127]. За словами В. А. Моляка творчість – це така діяльність людини, в результаті якої створюється щось нове, чого до цього часу не було [8, с. 25].

У науково-методичній літературі запропоновано класифікації та методики вимірювання рівнів, що характеризують процес навчання взагалі та навченість зокрема. Авторами таких класифікацій є І. Лернер, В. Корольова, Н. Мельникова, В. Кальной та інші [2, с. 34].

Л. Р. Кашкарьова визначала такі рівні: перший рівень – репродуктивний. Він передбачає, що студент буде опановувати переважно теоретичні знання, причому рівень діяльності викладача також буде репродуктивним, тобто знання будуть пропонуватись

студенту в готовому вигляді, а студент буде сприймати і відтворювати їх без будь-якої суттєвої переробки. Рівень складності матеріалу може бути різним. На першому рівні навчання студент засвоює знання на установчо-змістовному етапі. Відбувається сприймання і запам'ятовування, яке реалізується в засвоєнні певних теоретичних знань. Цьому рівню навчання відповідає традиційна лекція. Досягнення студентом розуміння навчального матеріалу можна вважати прийнятним результатом навчання. Це свідчить про те, що навчальні досягнення студента знаходяться на межі між мінімальним першим, репродуктивним рівнем навчання і наступним, другим, перехідним рівнем, який вже є продуктивним. Перехідний рівень навчання передбачає, що студент на основі здобутих теоретичних знань набуває також практичних знань, умінь і навичок. Діяльність викладача на другому рівні носить локально-моделюючий характер, тобто він навчає студента створювати певні моделі (виконувати завдання) за заздалегідь заданою схемою, зразком, алгоритмом. Третій рівень у більшості класифікацій носить назву творчий. На цьому рівні діяльність викладача носить системно-моделюючий характер, тобто він ставить собі за мету навчити студента створювати нові об'єкти та системи об'єктів на основі різних елементів раніше засвоєних знань про об'єкти. Нові знання, здобуті в такий спосіб, можна вважати творчими, тобто такими, що засвоєні самостійно й можуть використовуватись у будь-яких нестандартних ситуаціях. На творчому рівні навчальної діяльності студент засвоює знання на узагальнюючому етапі, який передбачає їх синтез, оцінку та творче використання [4, с. 15].

Ю. К. Бабанський виділяв три рівні педагогічної творчості вчителя: професійна майстерність; новаторський і дослідницький рівні. Автор зазначає, що у творчо працюючих вчителів всі три рівні взаємопов'язані і фактично поєднані, але домінування того чи іншого аспекту зумовлює рівень прояву педагогічної творчості вчителя. Так, учитель-майстер характеризується вільним володінням професійної технології, творчим підходом до справи і досягає високих результатів у навчанні та вихованні. Вчитель-новатор має якості майстра, але, крім того, вносить у роботу нові форми, методи і засоби, що підвищують ефективність навчально-виховного процесу. Такому вчителю властиві оригінальність стилю діяльності, раціоналізаторство, прогресивні новації. Вчителя-дослідника характеризують не лише майстерність і новаторський підхід до справи, але й цілеспрямована науково-дослідницька діяльність, створення нових систем побудови навчально-виховного процесу [1, с. 370].

С. О. Сисоева вводить чотири рівні творчої педагогічної діяльності вчителя:

– репродуктивний рівень характеризується тим, що вчитель, працюючи на основі вироблених до нього методик, рекомендацій, досвіду вибирає ті, які найбільше відповідають конкретним умовам його праці та індивідуально-психологічним особливостям учнів;

– раціоналізаторський рівень характеризується тим, що вчитель на основі аналізу свого досвіду, конкретних умов своєї педагогічної діяльності вносить корективи у свою роботу, вдосконалює, модернізує деякі елементи існуючих рекомендацій, методик, досвіду відповідно до нових завдань, які виникають у конкретних умовах;

– конструкторський рівень характеризує діяльність вчителя тоді, коли на основі власного досвіду, самоаналізу своєї діяльності й знань психолого-педагогічних особливостей кожного учня та учнівського колективу в цілому, вчитель, використовуючи існуючі методики, рекомендації, передовий досвід, конструює власні варіанти вирішення педагогічних проблем, прагнучи до найбільш оптимального їх розв'язання;

– новаторський рівень характеризується тим, що вчитель підходить до вирішення педагогічних проблем на принципово нових засадах, які відрізняються новизною, оригінальністю та високою результативністю [9].

В. І. Загвязинський, В. А. Сластьоніна та Л. Ф. Спіріна, зазначали, що формування готовності майбутнього вчителя до педагогічної творчості досягається шляхом просування студента через проміжні етапи на більш високі рівні, і виділяє чотири рівні:

– *інтуїтивний рівень*. На ньому студент оволодіває певною сукупністю педагогічних

вмінь (вміння вислухати співрозмовника та висловити свої думки, виявляти терпіння та витримку та інше), але часто ще не бачить педагогічного смислу певних ситуацій, діє за інтуїцією, не вміючи пояснити та обґрунтувати свої дії;

– *репродуктивний рівень*. Під час діяльності студент не виходить за межі відомих йому правил та інструкцій, надає перевагу роботі за підказкою та перевіреним зразкам та стандартам;

– *репродуктивно-творчий рівень*. У студента формується система науково-педагогічних знань, умінь та навичок, які дозволяють в цілому успішно здійснювати викладання, приймати правильні рішення не лише в типових, а й дещо змінених умовах. Однак, в безперервно змінних педагогічних ситуаціях студент ще не вміє приймати оригінальних рішень, і в нього недостатньо розвинена здатність до прогнозування та передбачення результатів своєї діяльності;

– *творчий рівень*. Досить яскраво виявляється педагогічна спрямованість особистості, прагнення до пошуків та раціоналізації, добре розвинуті узагальнюючі професійні вміння, в тому числі аналітичні, прогностичні, конструктивні. Засоби розв'язання педагогічних завдань найчастіше є оригінальними, можна відмітити пошук найкращих, а інколи й нових методик, засобів та прийомів педагогічної діяльності [3, с. 111].

З вище наведеного ми бачимо, що розкриття творчого потенціалу людини та виявлення її потенційних можливостей має надзвичайне значення для людини, її знаходження свого місця в світі.

Проаналізувавши сучасні українські та зарубіжні наукові дослідження в галузі педагогічної освіти ми розробили критерії та показники, за якими визначаються рівні сформованості майбутніх учителів технологій до формування композиційної діяльності. У дослідженні ми виділяємо чотири критерії готовності: змістовний, емоційно-чуттєвий, діяльнісно-вольовий та світоглядний.

У результаті дослідження і відповідно до описаних рівнів нами визначені умовно визначені рівні підготовки майбутнього вчителя технології з композиційної діяльності – початковий (наслідувальний) рівень, низький (адаптаційний) рівень, середній (варіативно-творчий) рівень, високий (творчий) рівень.

Початковий рівень характеризується наявністю тільки загальних уявлень про суть творчих процесів в мистецтві. Випускник володіє мінімальними знаннями в області теорії орнаменту, кольору, стилізації; має деякі навички виконання нескладних композицій. Важче даються питання формування композицій. Без допомоги викладача і постійного контролю з його боку студент випробовує великі утруднення в питаннях колористики і перетворення реальних форм в декоративні. Проявляє деякі здібності до виконавської роботи, а в області творчих завдань терпить невдачі. Може виконати декоративні вироби в матеріалі і творчі проект тільки на рівні відтворення традиційних орнаментальних композицій. За заданих умов може організувати процес навчання школярів народним ремеслам, а на виробництві може працювати тільки як виконавець.

Будь-яка діяльність, зокрема композиційна, можлива, коли особа володіє необхідними способами її виконання. У декоративно-прикладній творчості успіх реалізації творчого задуму в матеріалі залежить від рішення поставлених задач на рівні ескіза, готового виробу. Добре розроблений ескіз виробу у результаті виключає композиційні недоліки, невиправдані витрати матеріалу і часу на тривалий технологічний процес. В області композиції костюма майбутні вчителі трудового навчання, повинні уміти вирішувати проблеми організації образотворчої площини на основі знань закономірностей орнаментальної системи (симетрія, ритм, рівновага, раппорт). В процесі навчання необхідно сформувати вміння визначати вдалі поєднання, їх можливі комбінації, загальний колористичний ряд.

Низький рівень сформованості творчої активності характеризується низькими знаннями, формальним прийняттям культурних цінностей, репродуктивним характером

засвоєння композиційних знань, стереотипністю мислення, низьким пізнавальним інтересом, пасивністю в ситуаціях композиційної взаємодії, відсутністю мотивації досягнення в творчих видах навчальної діяльності. Досвід творчої діяльності цього рівня накопичується через досвід іншого. Рівень власної творчої активності особистості тут недостатній. Характеризується готовністю успішно оволодіти готовими знаннями, енергійною відтворюючою діяльністю. Нижня межа рівня характеризується пасивністю, відсутністю інтелектуальної ініціативи. Студент залишається, в основному, в рамках уже знайденого способу дії. Формування композиційних умінь безпосередньо пов'язане з формуванням навиків роботи з лінією, плямою, кольором. Від наявності цих навиків залежить рівень виконавчої майстерності майбутніх вчителів трудового навчання. Навики роботи з різними матеріалами і технікою, удосконалювані до рівня майстрового володіння ними.

Для адаптаційного рівня характерна наявність загальних уявлень про суть творчих процесів в декоративно-прикладній творчості. Майбутній вчитель технології володіє невисокими знаннями в області орнаменту, кольору, стилізації, має навики виконання нескладних композицій. При виконанні композицій складно проявляє середні здібності до виконавської роботи, творчі завдання виконує із змінним успіхом. Може виконати вироби в матеріалі, тільки на рівні відтворення. Може організувати учбовий процес в школі на рівні відтворення і розвитку традицій.

Композиційна діяльність на всіх етапах є творчою по своїй істоті і емоційною по характеру. Створення декоративного образу від окремих орнаментальних мотивів до складних тематичних, асоціативно-образних композицій – це шлях рішення творчих задач різного рівня. Проектування килимового узору або малюнка для тканини, розробка творчих композицій супроводжується складною розумовою і практичною діяльністю по перетворенню рослинних форм в орнаментальні мотиви, ритмічних, пластичних і інших завдань, а також реалізацію художнього задуму в проекті і в матеріалі. Накопичення досвіду ціннісного відношення і досвіду рішення творчих задач на всіх етапах навчання художній обробці матеріалів дозволить майбутньому вчителю трудового навчання вийти на рівень самостійної творчості в професійній діяльності. Із сказаного виходить третій критерій, позначений нами як сформування досвіду творчої діяльності.

Середній (варіативно-творчий) рівень сформованості творчої активності представляє більш високий рівень, оскільки тут має місце великий ступінь самостійності. На цьому рівні потрібно прийняти задачу й самому відшукати шляхи її виконання. Характеризується прагненням удосконалювати творчу діяльність, пошуком нових способів дій, усвідомленим засвоєнням знань, самостійністю суджень, рішенням поставлених завдань, активністю й ініціативою в поведінці й діяльності. Набуті способи інформаційної діяльності виявляються й у суміжних областях. Також виявляються самоцінні форми буття особистості, що характеризуються породженням особистісних змістів, спрямованих на задоволення потреб студентів.

Варіативно-творчий рівень характеризується наявністю частини компонентів і їх елементів. Майбутній фахівець володіє певними науковими знаннями в області композиції костюма, має загальні уявлення про закони і закономірності, але не зовсім розуміє специфіку їх прояву в орнаментальних композиціях. Знає природу орнаменту, уміє самостійно розробити нескладні мотиви, організувати данну структуру. Розуміє в цілому, як формувати структуру композиції, але випробовує утруднення в області ритмічної організації елементів динамічної структури, забезпечення їх рівноваги на площині. Знає теорію кольору, емоційну дію кольору, але не завжди уміє складати колірні гармонії, особливо контрастних квітів. Володіє практичними навиками, проте рівень виконавської майстерності далекий від досконалості. Розуміє принципи створення декоративного образу, але в практичній діяльності випробовує утруднення по перетворенню реальних форм в умовно-площинні мотиви. Ставить і вирішує посильні задачі в рамках учбових завдань, може досягти деяких

успіхів при розробці композиції костюма в матеріалі і виконанні творчого проекту. Може реалізуватися в педагогічній діяльності, організувати учбовий процес в школі на рівні відтворення і розвитку традицій.

Високий (творчий) рівень сформованості творчої активності студентів являє собою вищий рівень, оскільки студенти самі ставили задачі, а шляхи їх рішення були нові, нешаблонні, оригінальні. Цей рівень характеризується ініціативою в постановці завдань, у прагненні виявити причинні зв'язки й залежності, самостійністю особистості у визнанні цілей, завдань творчої діяльності, способів її здійснення, інтерес, новизна, оригінальність, оптимальність (скорочення кількості дій, операцій, витрат часу, сил); високими якістьми знань, розвиненістю рефлексії (переважання особистісного рівня рефлексії, як основи й бази творчої активності), гнучкістю й адаптивністю набутих способів інформаційної діяльності, мотивацією досягнення у творчих видах навчальної й позанавчальної діяльності, самоцінною формою буття особистості, властивостями якої є: діяльність у виробництві суб'єктивно нового (способів діяльності, породження особистісних змістів, спрямованих на задоволення потреб студентів); вираження індивідуально-оригінальних характеристик особистості, тобто, в процесі творчої діяльності застосовуються або нові засоби, або нові способи, або нові програми (технології) діяльності; постановкою та рішенням проблем, нестандартних задач або подолання існуючих протиріч між потребами студента й засобами їх вирішення; "збільшенням" знань студентів, способів діяльності й, що важливо, особистісного досвіду творчої самореалізації; способів і форм буття студентів, як форм їхньої самодіяльності, саморозвитку і самоствердження; потягом до творчості, як способу самореалізації; пошуком студентом особистісного змісту, як найважливішого прояву творчої активності й усвідомлення важливості досліджуваного предмета для майбутньої професії; участю в особистісно значимій справі.

Творчий рівень характеризується наявністю всіх компонентів. Майбутній вчитель технології володіє системою наукових знань в області композиції. Має сформовані уміння і навички розробки композиції костюма. Уміє реалізувати свій задум на рівні проекту і в матеріалі, використовуючи всі можливості і використовувати виразні засоби. Знає схеми макроструктур і уміє проектувати композиції на основі розвиненого відчуття ритму, рівноваги, гармонії. Розуміє специфіку декоративно-прикладної творчості. Добре знає теорію кольору і може вирішувати складні колорічні задачі. Уміє творчо застосовувати знання, уміння і навички по основах композиції костюма при розробці різних текстильних виробів і виконанні творчого проекту. Фахівець відрізняється розвиненими творчими здібностями. Він успішно реалізується в творчій-виставковій діяльності, може плідно працювати з художньою промисловістю, здібний до педагогічної діяльності по організації творчості школярів на високому рівні.

Таким чином, в підготовці майбутнього вчителя технології до композиційної діяльності велике значення надається навчанню основам композиції костюма як засобу формування необхідного рівня композиційної грамоти і композиційного мислення в системі мови декоративного мистецтва. У розробленій моделі підготовки майбутнього вчителя трудового навчання до творчої діяльності, що формує професійний рівень, чинником визначено оволодіння основами композиції. З цих позицій і оцінюється реальний стан професійної підготовки майбутнього вчителя трудового навчання по напрямку декоративно-прикладної творчості.

Використана література:

1. *Бабанский Ю. К.* Избранные педагогические труды. / Ю. К. Бабанський. – М.: Педагогика, 1989. – С. 367-378.
2. *Барна М., Гірний О.* Оцінювання навченості учня: термінологія та методологія // Рідна школа. – 1999. – № 12. – С. 34-39.

3. *Загвязинский В. И.* Педагогическое творчество учителя / В. И. Загвязинский. – М. : Педагогика, 1987. – 159 с.
4. *Кашкарьова Л. Р.* Організація навчання та перевірки рівня засвоєння студентами знань, вмінь і навичок в умовах кредитно-модульної системи // Педагогіка. – 2006. – № 3. – С. 14-16.
5. *Луценко В. В.* Критерії та рівні сформованості творчої активності майбутніх учителів музики / В. В. Луценко. – Житомир : Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка, 2008.
6. *Моляко В. А.* Психология творческой деятельности. – К. : Знание УССР, 1978. – 48 с.
7. *Петрушин В. И.* Музыкальная психология : учеб. пособие для студентов и преподавателей. / В. И. Петрушин. – М. : Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 384 с.
8. *Сивак О. А.* Творча діяльність студентів гуманітарних вищих навчальних закладів під час вивчення інформатики / О. А. Сивак // зб. наук. пр. пед. науки / Бердян. держ. пед. ун-т. – Бердянськ, 2004.
9. *Сисоева С. О.* Педагогічна творчість : монографія / С. О. Сисоева. – Х.-К. : Каравела, 1998. – 150 с.
10. *Смирнов С. А.* Педагогика: педагогические теории, системы, технологии : учеб. пособие для студентов сред. пед. учеб. заведений / С. А. Смирнов, И. Б. Котова, Е. Н. Шиянов, Т. И. Бабаева и др. ; под ред. С. А. Смирнова. – М. : Издательский центр "Академия", 1998. – 512 с.
11. *Шмельова Т. В.* Підготовка майбутніх учителів до формування естетичного світосприйняття в молодших школярів / Т. В. Шмельова. – Житомир : Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка, 2008.

Шарапова Ю. В. Уровни сформированности композиционной деятельности будущих учителей технологии.

Сформулированы основные уровни сформированности композиционной деятельности, рассмотрено понятие творческой деятельности, исследованы показатели и критерии композиционной деятельности.

Ключевые слова: творческая деятельность, творческий процесс, композиция, композиционная деятельность, уровни сформированности.

Sharapova Ju. V. Levels of formed of composition activity future teachers of technology.

The basic levels of formed of composition activity are formulated, the concept of creative activity is considered, investigational pokaznikuma criteria of composition activity.

Keywords: creative activity, creative process, composition, composition activity, levels of formed.

Шиманович І. О.
Південноукраїнський регіональний інститут
післядипломної освіти педагогічних кадрів

**ФОРМУВАННЯ ПОЛІТЕХНІЧНИХ ЗНАТЬ І ВМІНЬ
У МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЙ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН
ТЕХНОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ ТА ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ**

У статті розглянуті деякі основні аспекти політехнічної освіти, як основи подальшої професійної підготовки студентів, майбутніх вчителів технологій у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: політехнічна освіта, політехнічна підготовка, майбутні вчителі технологій.

Соціально-економічні умови розвитку суспільства тісно пов'язано з людським фактором. У зв'язку з цим актуальною є задача істотного поліпшення трудового виховання, політехнічного навчання і професійної діяльності студентів вищих навчальних закладів, підвищення морально-психологічної підготовки їх до самостійного життя, формування у підростаючого покоління усвідомленої потреби в постійному самовдосконаленню та отриманню політехнічних знань і вмінь. Політехнічна освіта (від грецького *polo* – багато, *techn* – мистецтво, майстерність) – це освіта, що дає знання про головне в галузях і наукових принципах виробництва і озброює загальними вміннями, необхідними для участі в продуктивній праці і тому є одним з найважливіших елементів процесу виховання